

«АКТИ (ПРОТОКОЛИ) ПОЛТАВСЬКОГО ПОЛКОВОГО СУДУ» (1683–1750 рр.) — ПАМ'ЯТКА УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Стаття присвячена аналізу палеографічних, фонетичних, лексичних, морфологічних, синтаксичних і стилістичних особливостей однієї з пам'яток української мови козацької доби — «Актив (протоколів) Полтавського полкового суду», а також обґрунтуванню необхідності видання цієї пам'ятки для вивчення не тільки історії української мови, а й історії України майже за 67 років: з 1683 до 1750.

Ключові слова: акт, пам'ятка, Полтавський полковий суд, палеографічні, фонетичні, лексичні, морфологічні, синтаксичні та стилістичні особливості, історія мови, історія України.

Значення видання «Актив (протоколів) Полтавського полкового суду» (1683–1750 рр.), як і подібних писемних пам'яток, для вивчення не тільки історії української мови, а й історії України важко перебільшити. Злободенними залишаються слова автора «Нарисів народного життя в Малоросії в другій половині XVII ст.» О. І. Левицького, який писав: «Навряд чи знайдуться інші судові акти, які так яскраво й повно відбивають у собі життя народне, як саме акти малоросійські. Це пояснюється двома причинами: а) суд у Малоросії в другій половині XVII ст. був народним, отже всестановим і цілком вільним від мертвого формалізму, і б) юридична практика ще не встигла виробити тих мертвих канцелярських форм, завдяки яким найяскравіші вияви життя, пройшовши через протокол, наполовину знеособлюються, тому протоколи малоросійських судів, писані народною мовою, відрізняються життєвістю»¹. О. І. Левицький переконливо доводив, що свідчення подібних пам'яток для «вітчизняної історії такі значні, що без їх допомоги вона неспроможна буде ніколи розв'язати багатьох найважливіших питань минулого життя»². Не втратили актуальності й твердження мовознавців про необхідність видання пам'яток як єдиного джерела формування уявлень про живу народну мову минулих часів, яка дійшла до нас лише в писемному вигляді³.

«Акти (протоколи) Полтавського полкового суду» (1683–1750 рр.) (далі — «Акти») — це одна з чотирьох книг полтавського міського уряду, а саме «Чорна книга». Матеріали досліджуваної пам'ятки охоплюють життя Полтави й

---

¹ *Левицький О.* Очерки народной жизни въ Малороссіи во второй половинѣ XVII ст.— К., 1902.— С. 6–7.

² *Левицький О.* История учреждения Киевского центрального архива : Чтения в об-ве Нестора Летописца.— К., 1903.— Кн. 17. Вып. 3.— С. 37.

³ *Німчук В. В.* Пам'ятки української мови // Українська мова : Енциклопедія / Русанівський В. М., Тараненко О. О. (співголови) та ін.— К., 2004.— С. 453–455. *Матвієнко А. М.* Передмова // Волинські грамоти XVI ст. / Упоряд. В. Б. Задорожний, А. М. Матвієнко.— К., 1995.— С. 5.

навколишніх сіл за 67 років: із 1683 до 1750 року⁴. Більшість справ записано в Полтавській ратуші (в Полтаві): *писанъ в ратушу Полтавском*⁵; *Пысанъ в Полтавской ратдыи; записано в Полтавѣ*), однак є справи, які записані поза межами Полтавського суду: *записано в Новом Санджаровѣ; В Ивоццицях, в домѣ братерском; Писано в Рѣшетіловцѣ, в домѣ п̄на Каленіка Марковича*.

Фіксацію справ найчастіше здійснювали полкові писарі, які, посідаючи важливе місце серед полкової старшини⁶, вели діловодство полку, а також керували полковою канцелярією. Акти (протоколи), що зібрані в досліджуваній пам'ятці, записали сім писарів Полтавського полку: Олександр Чуйкевич (1694, 1699), Андрій Руновський (1731, 1740), Василь Понорський (1699), Василь Тимофійєв (1734), Григорій Богасєвський (1723, 1728), Давид Петрович (1740), Іван Черняк (1692). Частина протоколів записали міські писарі: Петро Іванович (1684), Григорій Маркович (1690), Роман Лозинський (1692–1701, 1708), Стефан Нерода (1705), а також писар піхотного полку — Григорій Стефанович (1691) і писар сокологірський — Павло Іванович Мокієвський (1690). Окремі справи інколи записували й інші члени Полтавського суду чи учасники судового процесу, які заслуговували на довіру, зокрема суддя Полтавського полку Петро Буцький (1690) та ігумен Свято-Воздвиженського Полтавського монастиря Лазар Бузкевич (1690).

«Акти», що містять 179 справ⁷, достовірно передають події тогочасного суспільного життя, окремі прикмети побуту українців, особливості їхнього менталітету, що найвиразніше виявляється в конфліктних ситуаціях, які і є об'єктом судових розглядів.

Оскільки основні палеографічні особливості досліджуваної пам'ятки проаналізувала В. В. Панащенко⁸, зупинимось докладніше лише на тих палеографічних особливостях «Актів», які лишилися поза увагою дослідниці.

Пам'ятка має формат 203 x 310 мм, оправлена. Оправа — картон, обтягнений тканиною коричневого кольору. Товщина книги з обкладинкою — 50 мм, без обкладинки — 42 мм. На корінці обкладинки витиснено: «Протоколы Полтавскаго полковаго суда XVII в.».

Текст пам'ятки написано на папері спеціального виготовлення, художні прикраси відсутні. Папір багатьох аркушів пам'ятки має водяні знаки. Їх є три види: 1) силуети чоловіка й жінки, що стоять обличчям одне до одного (див., наприклад, аркуші [7]⁹, [11], [15], [19], [20], [23], [25], [27], [31], [40], [42], [44], [46], [92], [250], [251], [252], [256], [257], [258]); 2) зображення лаврового вінка чи герба (див., зокрема, аркуші [54], [57], [65], [66], [67]); 3) силует оленя (див., наприклад, аркуші [83], [85], [89]).

⁴ «Акти (протоколи) Полтавського полкового суду» (Ч. 2) з архіву О. М. Лазарєвського зберігаються в Інституті рукопису ЦНБ ім. В. Вернадського під шифром І-55257.

⁵ Підкресленням позначаємо виносні літери.

⁶ Докладніше про старшину Полтавського полку див.: *Москаленко Л. А.* Полкова старшина в «Актах (протоколах) Полтавського полкового суду» (1683–1750 рр.) // Нові дослідження пам'яток козацької доби : 36. наук. статей.— К., 2014.— Вип. 23.— С. 461–470.

⁷ Це книга судових записів, або «Чорна книга», що містить 166 справ на 263 аркушах (після 1700 р. 21 справа на 10 останніх аркушах). Див.: *Панащенко В. В.* Палеографія українського скоропису другої половини XVII ст.: На матеріалах Лівобережної України.— К., 1974.— С. 57.

⁸ *Панащенко В. В.* Знач. праця.— К., 1974.— С. 47–65.

⁹ У квадратних дужках подаємо номери аркушів за останньою пагінацією, яку використано нами і в тексті пам'ятки. Збережену буквену й цифрову пагінацію подаємо для полегшення ідентифікації відповідних аркушів повністю в посторінкових виносах тільки в тексті пам'ятки.

Книга має всього 260 аркушів; аркуш [163] пошкоджений: верхній і нижній зовнішні краї відсутні, зовнішнє поле також частково відсутнє¹⁰.

Тексти «Актив», як і більшості пам'яток другої половини XVII — першої половини XVIII ст., написані за допомогою гусячого пера спеціальним чорнилом (атраментом).

Скоропис пам'ятки належить до третього періоду його розвитку (кінець XVI — перша половина XVIII ст.). На рівні графіки спостерігаємо значну літерну варіативність. Кількість графем кожної літери коливається від 28 (літера *д*) до однієї (літери *ѵ*, *і*). Використано великі й малі літери. Функції великих літер відрізняються від їхніх сучасних функцій, оскільки вони використовуються переважно для виокремлення певних частин тексту справи (переважно назв судових документів або їхніх частин, а також імен і прізвищ писарів).

Книга має чотири наскрізні нумерації. Пагінація більшості аркушів переважно складається з чотирьох позицій — однієї буквеної і трьох цифрових (зрідка — тільки цифрових), майже п'ята частина аркушів — з п'яти (однієї буквеної і чотирьох цифрових), зрідка — всіх цифрових, деякі аркуші мають від однієї до трьох позицій. Перший збережений аркуш «Актив», наприклад, має у правому верхньому куті одну буквену та три цифрових пагінації: $\overline{\text{ѳ}}\overline{1}$ [19], 1, 13 і 20. Буквена пагінація, яка, безперечно, була первісною, здійснювалася кириличними й латинськими літерами, за якими було закріплене певне числове значення, цифрова — арабськими цифрами.

Буквена пагінація пам'ятки починається номером $\overline{\text{а}}$ [1] ([5]) на п'ятому аркуші і досить послідовно продовжується до номера $\overline{\text{скз}}$ [227.] ([239]), однак перші чотири аркуші мають номери $\overline{\text{ѳ}}\overline{1}$ [19] — $\overline{\text{кв}}$ [22] ([1] — [4])¹¹. Оскільки серед номерів буквеної пагінації, що починається на п'ятому аркуші, ці номери аркушів ($\overline{\text{ѳ}}\overline{1}$ — $\overline{\text{кв}}$) повторено, можна припустити, що була ще одна копія судових актив і дві копії тих самих справ, які зберігалися в різних місцях, пізніше було помилково зшити в одну книгу¹². Отже, буквена пагінація, що починається номером $\overline{\text{а}}$ [1] ([5]), продовжується без жодного пропуску до номера $\overline{\text{ос}}$ [76] ([80]); далі буквена пагінація присутня на таких аркушах: $\overline{\text{оз}}$ [77] ([82]), $\overline{\text{ои}}$ [78] ([83]); $\overline{\text{оѳ}}$ [79] — $\overline{\text{пѳ}}$ [89] ([85] — [95]); $\overline{\text{ч}}$ [90] — $\overline{\text{ркл}}$ [124] ([99] — [133]); $\overline{\text{ржѳ}}$ [129] ([138]); $\overline{\text{рла}}$ [131] — $\overline{\text{рнг}}$ [153] ([140] — [162]); $\overline{\text{рнд}}$ [154] — $\overline{\text{рѳг}}$ [163] ([165] — [174]); $\overline{\text{рѳ}}\overline{\text{[ε]}}$ [16[5] — $\overline{\text{рѳ}}\overline{\text{[з]}}$ [16[7] ([176] — [178]); $\overline{\text{рѳѳ}}$ [169] — $\overline{\text{ска}}$ [221] ([180] — [232]); $\overline{\text{скв}}$ [222] — $\overline{\text{скз}}$ [227] ([234] — [239]). Таким чином, буквена пагінація закінчується літерною комбінацією $\overline{\text{скз}}$ [227] ([239]). На поодиноких

¹⁰ За «Вірчим аркушем» від 31.03.1999 р., нумерація починається з 13 аркуша, відсутні аркуші — 1–12, чисті 263, 264, 266–271, 275; край 175 аркуша пошкоджений, пам'ятка має всього 263 аркуші (275–12 = 263); за «Вірчим аркушем» від 23.02.2010 р., в одиниці зберігання пронумеровано 261 аркуш; є пошкоджені аркуші: край 164 аркуша надірвано з середини до центру), 259 — надірвано знизу справа, 261 — майже відірвано по згину. Отже, два аркуші протягом періоду від 31.03.1999 р. до 23.02.2010 р. зникли з аналізованої пам'ятки. Оскільки нами в грудні 2005 р. було здійснено фотокопіювання пам'ятки, можемо стверджувати, що це були аркуші 377 і 378. На лицевому боці першого з них (377), посередині, був напис «Даниль Евстапевич 12 февраля 1873 года», на лицевому боці другого (378), посередині, був напис «Іосифъ Евстапевичъ». При останній нумерації пам'ятки стався збій: пропущено номер аркуша 164. Після номера аркуша 163 йде номер 165. Отже, пам'ятка має 260 аркушів.

¹¹ Усередині круглих дужок подаємо номери аркушів за останньою пагінацією.

¹² Так, справа про крадіжку сина в Кузьми Воскобойника, якою починається аналізована пам'ятка, зафіксована в цій книзі двічі на аркушах, що мають різну буквену й цифрову пагінацію (аркуші: 1. 13. $\overline{\text{ѳ}}\overline{1}$ [19] ([1]) і [119 131, 138. $\overline{\text{р}}\overline{1}$ [110] зв.] ([119 зв.]), однак ту саму дату фіксації — 02.03.1691. Тексти дещо різняться, хоча й написані однакою почерком.

аркушах ([134] — [137], [139], [175], [179]) буквена нумерація відсутня, очевидно, через те, що була відрізана при оправлянні книги. Окремі аркуші при буквеній нумерації ([81], [84], [163], [233]) пропущено. Після аркуша під номером п̄ѳ [89] ([95]) стався збій нумерації: на аркуші [96] правлену буквену нумерацію можна трактувати і як ч̄ [90], і як ч̄и [98], і як п̄и [88], аркуш [97] має номер ч̄ѳ [99], хоч далі є аркуш із таким самим номером, аркуш [98] має номер п̄ѳ [89], проте такий номер уже був.

Перша цифрова пагінація починається цифрою 20 ([1]) і закінчується цифрою 274 ([258]). При цій нумерації також були збої: після аркуша під номером 177 ([158]) наступний аркуш пронумеровано тією самою цифрою 177 ([159]); після аркуша під номером 187 ([171]) наступний аркуш має номер 189 ([172]). Отже, номер 188 пропущено. Окремі аркуші з різних причин не було пронумеровано: [163], очевидно, не був підшитий, [208], напевно, був пропущений при нумерації. Велику кількість номерів цієї пагінації закреслено.

Друга цифрова пагінація починається цифрою 13 ([1]) і закінчується цифрою 274 ([261]). Після аркуша під номером 175 ([163]) стався збій у нумерації. Замість цифри 176, яка мала бути номером наступного аркуша ([165]), поставлено цифру 178. Отже, номери аркушів 176, 177 або пропущено, або аркуші із цими номерами потрапили до інших книг актів Полтавського суду. Окремі номери цієї пагінації закреслено.

Останню цифрову пагінацію зроблено після 2005 року. Вона починається цифрою 5 ([5]) на п'ятому аркуші, продовжуючи цифрову пагінацію, що починалася на першому аркуші цифрою 1 ([1]) і закінчувалася на четвертому аркуші цифрою 4 ([4]). Аркуші послідовно пронумеровано до номера 163, далі в нумерації стався збій: замість цифри 164, яка мала бути номером наступного аркуша, поставлено цифру 165. Отже, номер аркуша 164 пропущено. Закінчується ця нумерація цифрою 261.

Аркуші пам'ятки мають також дві ненаскрізні нумерації. Перша з них починається цифрою 177 ([175]) і продовжується цифрами 230 — 250 ([186] — [206]); 260 — 288 ([207] — [235]), 290 — 292 ([236] — [238]). Отже, номери 251 — 259, 289 пропущено. Номер 292 повторено на аркуші [239]. Друга — це нумерація, яка, очевидно, продовжує буквену, що закінчилася номером скз [227] ([240]): номери 228 — 230 ([240] — [242]); 231 — 234 (чи 233 — 236, оскільки останні їхні цифри правлені); 235, 237 (чи 238), 238 (чи 239); 240 — 243 ([250] — [253]); 245 — 249 ([254] — [258]). Отже, номер 244 при цій нумерації пропущено.

Останні аркуші пам'ятки мають по кілька номерів: аркуш [259] — 319, 342, 346, аркуш [260] — 320, 343, 347, аркуш [261] — 321, 344, 348..

Окремі аркуші, крім розглянутих пагінацій, мають ще додаткові номери: аркуш [240] — 230, аркуш [241] — 231.

Текст є не на всіх аркушах пам'ятки: трапляються чисті аркуші, чисті сторінки, частково чисті сторінки (на дві третіх, три четвертих, одну другу, одну третю, одну четверту чи одну п'яту частину сторінки). Інколи сторінки починаються з чистої на одну четверту частину сторінки зверху. Очевидно, зрідка писарі лишали аркуш, сторінку чи частину сторінки чистими, щоб дописати справу, і частина аркуша чи сторінки або залишалася чистою, якщо місця було лишено забагато, або була заповнена текстом, написаним з мінімальними міжрядковими інтервалами, щільно, дрібними літерами. Пізніше дописаний текст (основна частина справи, її назва, дата) іноді вирізняється іншим відтінком чорнила, дрібнішими літерами, щільністю написання літер або міжрядкових

що інколи розширювало діапазон їхнього використання: [а] — передавали літери а, а (*бурмистра, дна, наказанію*); [е] — літери е, е, е (*жителка, мене, септєврия*); [і] — літери і (*і*), і (*і, і*), і (*і, і*), і (*і, і*), і (*і, і*) (*Івановичь, и «сполучник і», сїю, Ілшшов, побѣзли*); [и] — літери и, ы, і «йота», і, w, v (*привезли, притомній, зими, нъжеіменованце, Сумеіновича, Їкима*); [о] — літери о, о (*воіта, отцевский*); [у] — літери у, ъ (*пасѣкѣ бесурманскіе*); [в] — літери в, v (*правдиве, Евдокія*); [г] — літери г, г, к та буквосполука кг (*инстиговала, гвалтоване, квалтовнійе, квалтъ*); [з] — літери з, s, з, z, z, з (*злодѣи, злодѣство, злочинца, злодѣи, зацних, зацних*); [м] — літери м, т (*хорѣжомѣ, атамана*); [н] — літери н, n (*нижеподписавишмься, Ничипоренъка*); [с] — літери с, s (*спокойне, вѣчисте*); [ф] — літери ф, ѳ, х і буквосполука хв (*Федор, Ѳедору, Педор, Хоною, Хведор*). Йотовані звуки передавали як окремі літери, так і буквосполуки: [йа] — передавали літери я, а (*пріятелю, козацкаа*); [йу] — літера ю, буквосполука ю (*йужь, збираючис*); [йе] — літери е, е, е (*Кзаевским, кѳрячие, кѳго*); [йі] — літери і, і (*паниі, з Олианой*); [йо] — буквосполуки ю (*іо, іо*) (*копѣюкъ*). Поодинокі звукосполуки в пам'ятці передано однією літерою: [кс] — літерою з (*Маѣимъ*); [пс] — літерою ѱ (*ѱѣт «псуе», ѱса «пса»*) (в останньому писар, використавши грецьку літеру ѱ, що передає два звуки — [пс], помилково написав ще й кириличну літеру с. Має бути: ѱа).

Більшість літер (часто у відмінному написанні) могли бути виносними. Частотність винесення різних літер неоднакова: і (5387 фіксацій), л (4122), м (3993), с (3021), н (2994), т (2771), р (2408), д (2337), х (1976), в (1555), ж (526), к (496), ч (422), ш (294), з (186), г (128), ц (127), б (123), г (74), з (35), п (22), е (14), і «й», «і», ю (по 7), о, ц (по 6), а (5), и (3), ѳ, з, я (по 2); і, і «і», ѳ (по 1). У пам'ятці використано також виносні двочленні буквосполуки (лігатури): го (1198 фіксацій), ст (1004), мѣ (189), нѣ (50), лѣ (49), мѣ (42), ми (40), ти (21), вѣ (16), кѣ (11), шѣ (10), ла, ли, но, хѣ (по 5); же (4); та, тѣ (по 3); ва, ве, во, дѣ, лк, ма, мы, рт, рд, ци, сѣ (по 2); бы, вс, дѣ, лѣ, ло, лѣ, мо, на, нд, не, нѣ, нт, нѣ, н', пѣ, му, те, то, тѣ, ха, хо, чи, сѣ, ши (по 1). Іноді трапляються також тричленні: сти (5), ние, сте, тна, том, тра (по 1) і чотиричленні виносні буквосполуки — рева (1). Виносними найчастіше були літери в середині чи в кінці слова. Дуже рідко виносними були початкові літери й буквосполуки (усі слова з такими виносними літерами належать до власних назв): зо *Млинов*, в *Старомъ Санъджаровѣ*, по *Свинковѣ*, на *Ткачеви*, *Тимкових*.

Явища живої української мови своєрідно відбиває графіка пам'ятки. Це виявляється в послідовності використання певних літер у її тексті. Саме ця послідовність у використанні тих чи тих літер у тій чи іншій писемній пам'ятці, як зазначала А. М. Матвієнко, «є серйозною підставою для певних здогадів, що з них і створюється бодай наближене уявлення про справжній стан української мови»¹⁸ того чи іншого часового відтинку. Змішування кириличних, латинських і грецьких літер (а також буквосполук) відображає різноманітні процеси й тенденції, що відбувалися в усній українській мові та її графічній системі, зокрема шляхи і способи засвоєння іншомовних запозичень, формування графіки української мови, її спрямованість на якнайточніше відтворення того чи іншого звука. Інколи змішування літер могло свідчити і про рівень освіти писарів, їхнє володіння графікою інших мов, яку вони й використовували при позначанні того самого звука: з — s — z — z [з]: *злодѣи* — *злодѣи* — *злодѣи*; *симани* — на *зіманого*; *злочинци* — *злочинца* — *злочинѣдѣ*.

¹⁸ Матвієнко А. М. Знач. праця.— С. 8.

Змішування на письмі літер, які використовувалися для передавання тих самих (чи різних?) голосних або приголосних звуків у певних позиціях, проливає світло на велику кількість явищ живого діалектного мовлення охопленого пам'яткою регіону.

Так, змішування літер *o* — *y*, безперечно, передає «укання», тобто наближення у вимові ненаголошеного [o] до [y]: *субѣ* — *собѣ* «собі», *Дѣтгаренько* — *Догтаренько* «Дьогтяренко», *хоружуго* — *хоружого* «хорунжого». Однак при написанні *y* на місці наголошеного [o] можемо гіпотетично говорити про те, що це вияв звуженої вимови цього звука — [ô]: *Зѣрченку* — *Зорченку*, *Пѣдѣрченку* — *Педорченку*; *жунка* — *ѣжонкою*.

Змішування *e* — *u*, очевидно, репрезентує зближення в ненаголошеній позиції [e] та [i]: *сѣдѣли* — *сидѣли*; *чирвоній* — *червоной*.

Змішування *e* — *o* свідчить, зокрема, про те, що перехід [e] в [o] після шиплячих і [й] фіксується непослідовно. Спостерігаємо неоднакову дистрибуцію [e] та [o] в цій позиції. Одні форми засвідчують збереження після шиплячих та [й] колишнього [e], інші — його перехід в [o]: *ѣвечор* — *ѣвечер*, *вчѣрашнього* — *вчерашнього*, *чѣго* — *чѣго*, *шѣстакъ* — *шестеро*, *пшѣона* — *пшеничної*, *з мѣжѣмъ* — *мѣжови*, *жѣна* — *жѣна*, *ѣдно* — *одно*, *ѣднакъ* — *єднакъ*, *ѣдна* — *одна*. Очевидно, змішування літер *e* та *o* в текстах пам'ятки відбиває закономірні особливості тогочасного українського діалектного мовлення, а також деякі іншомовні впливи на нього, зокрема польський.

Змішування *a* — *o* репрезентує непослідовну реалізацію [o] перед складом із наголошеним [a]: *каралевого* — *каралевого*, *на горѣчѣмъ* — *на гарѣчѣмъ*, *допомогалъ* — *помагавъ*, *богатіише* — *багацкиѣ*.

Змішування графем *ы* — *и*, які передавали етимологічні [ы] та [и], що злилися в українському [и], потребує ґрунтовного вивчення в кожній позиції і в різних звукових комбінаціях для визначення наявності чи відсутності системності в їхньому використанні (*и* має 37939 фіксацій, *ы* — 3713: *вѣзавши* — *уѣзавши*, *теды* — *теди*).

Змішування *ѣ* — *ѣ* — *п* — *х* — *хѣ* засвідчує поєднання писемних традицій і живомовних тенденцій у реалізації фрикативного [ф]: *Фѣдор* — *ѣѣодорѣ* — *Пѣдор* — *Хѣѣдор*, *Хоѣмою* — *ѣѣома*.

Змішування *g* — *кѣ* — *к* — *ѣ* свідчить про намагання писарів відтворити особливості проривного [г], для передавання якого в кириличній абетці не було спеціальної літери: *иѣстиговала* — *иѣстикгаторы*, *кѣрдѣтъ* — *гѣрдѣтъ* — *кѣрдѣтъ*, *кѣиндѣѣковѣ* — *киндѣѣк*, *шѣвакѣгра* — *шѣвагѣръ*. Змішування *к* — *кѣ* демонструє й асимілятивні процеси, що відбуваються в живому мовленні, зокрема регресивну асиміляцію за дзвінкістю [к] > [г]: *ѣакѣбы* — *ѣакѣбы* ([ягби]). Особливості цього звука та його графічної реалізації в питомих і запозичених лексемах потребують окремого дослідження.

Змішування *з* — *с*, *ж* — *ш* є наслідком оглушення дзвінких приголосних перед глухими (*з твоѣю* — *с твоѣю*, *близкихъ* — *блискихъ*, *на ѣѣгомерѣзѣкомъ* — *ѣѣгомерѣскомъ*, *небожѣка* — *небошѣка*) чи одзвінчення глухих у середині слова перед дзвінкими (*просѣѣ* — *проѣѣбою*, *на проѣѣбы*), а також, можливо, гіперичну відсутність оглушення навіть перед наступними глухими приголосними: *ѣпѣхлѣхѣ* — *спѣѣхлѣѣ*, *ѣплодиѣла* — *сплодиѣла*.

Деякі зафіксовані в пам'ятці словоформи через свій графічний вигляд, можливо, передають первісне звучання лексеми. Так, словоформа *на присѣѣ* «на призьбу» (лексему *присѣ* «призьба» утворено від дієслова *присѣѣпати*) демон-

струє відсутність регресивно-прогресивних дисимілятивних змін, які закріплені в сучасній графічній формі цієї лексеми — *призьба*.

Риси живої української мови на рівні фонетики виявляються:

1) в абсолютному переважанні повноголосних форм *оро, оло, ере, еле* над неповноголосними *ро, ра, ло, ла, ер, ре* (рефлекси **tort, *tolt, *tert, *telt*), напр.: *ворог, сторона, золотых, середѣ, беремѣнна* «вагітна» (одиничні фіксації — *сромотний* «сороміцький», *злотий* «злотий (грошова одиниця); золотий», *в тернь* «в терен», *сред* «серед», *предѣ, предо* «перед», *преѣъ* «через», *прежилъ* «пережив», *срѣбра* «серебра», *враже* «вороже», *гласъ* «голос» — слід, очевидно, розглядати як вплив церковнослов'янської чи польської мов);

2) у функціонуванні монофтонгів [о] (графічно — *о, ѿ*), [у] (графічно — *ѹ, ю*), [и] (графічно — *и, ѳ*) на місці етимологічного [о] в новозакритих складах у сильній позиції: *конь* «кінь», *ложкѣ* «ліжку», *мой* «мій», *потомъ, потим, потымъ, тодко* «стілки», *тилко, тыдко* «тілки» (*тылко* і *потым* можна ідентифікувати як полонізми); *жоньки* «жінки»; *у, ю* на місці етимологічного /о/ в наголошеній позиції (*жѳнька* «жінка», *пѳстѣ* «посту», *вѳсѣмъ* «вісім», *кюшкѣ* «кішку», *ножъ, нож* «ніж», *мѳй* «мій») можуть свідчити про намагання писаря передати особливості тогочасної дифтонгічної вимови цього звука;

3) у функціонуванні монофтонгів [у] (графічно — *ѹ, у*), [о] (графічно — *о*), [е] (графічно — *е, ѳ*), [і] (графічно — *ѳ*) на місці етимологічного [е] в новозакритих складах під наголосом: *шестеро, семѳро, в пѳчѣ* «в піч», *кѳ пѳчѣ* «до печі», *сѳмъ, принѳс*;

4) у функціонуванні монофтонга [і] на місці етимологічного [е] (графічно — *ѳ, и*, що заступає *ѳ*) як у наголошеній, так і в ненаголошеній позиції: *снѳгомъ, надѳ снѳми, ѳ снѳи, в лѳсѣ, в ѳго жѳ лѳскѣ, в пасѳцѣ, в пасицѣ, врѳзѳючи*;

5) у поширеності протези [в] (*Вонѳтона, ѳ вокна*), а також гіперизмів, які з'являються на цьому фоні: *ѳробѳца — Воробѳца*;

6) у відсутності чергування [с] — [ш] у дієслівних формах: *попринѳшо* «поприношу».

Лексичні особливості пам'ятки зумовлені її належністю (за сучасною класифікацією) до юридичного підстилю офіційно-ділового стилю української мови, який і тоді вимагав виключної точності та послідовності у викладенні фактів, документальності, об'єктивності оцінок, а також граничної чіткості, емоційно-експресивної нейтральності висловів; широкого використання професійної термінології, канцеляризмів; уживання усталених словесних формул, повтору спеціальних конструкцій; певної одноманітності, стандарту форми й будови тексту. Писарі й канцеляристи, намагаючись дотримуватися відповідних вимог при оформленні документів, використовували переважно термінологію, що формувалася в тогочасній українській писемній мові, а також термінологію русько-литовських актів, яка містила латино-польські вкраплення. Однак, прагнучи витримувати точність і в записі усних свідчень, писарі мимоволі руйнували умовності офіційно-ділової мови, насичуючи її великою кількістю живомовних елементів (діалектизмів, жаргонізмів, слів із суфіксами суб'єктивної оцінки тощо). Завдяки тому, що в судових справах зі скрупульозною точністю названо як людей різного стану, так і предмети живої та неживої природи й артефакти, лексика пам'ятки дозволяє:

1) відтворити повномасштабну картину життя тогочасної Полтавщини через назви, що належать до різних лексико-семантичних груп, а саме: а) назви людей за професіями (*судя, хоружий, атаман, ѳсавулець, мелник, ѳвчарь, свинарь, коваль, шинькарь*) чи родом занятя (*неробѳче, прибыш, злѳдѳй*); становою чи майновою належністю (*пани меѳцани, посполитие*

люде, господар, тварли, челядник); просторовою суміжністю (*сусѣда, подсусѣдок*); спорідненістю чи своєютвом (*попада, зять, до швакгра*); національністю (*арменинь, москаль, цигань*); фізичним або фізіологічним станом (*хорий, небожчица*)¹⁹; б) назви майнової власності (*кгрунтъ, ставидло, худоба, хата, домъ*); в) назви жител і їхніх частин (*домувка, свѣтлиця, комора, пѣч*); г) назви хатнього начиння (*ложникъ, подушка*); ґ) загальні й конкретні назви домашніх тварин (*бидло, худоба, пцола, вол, корова, шкапа, конь, овечка, лошац, бычокъ*); д) назви занять (*раки ловили волоком, пчолы выдрал*); е) загальні й конкретні назви одягу та його елементів (*убраня, курта шиптуховая, плахта, сорочка, сермяга, кожухъ, жупанъ тузинковий, кобеняк, пояс штучковий*); є) назви головних уборів (*шапка, намѣтка*); ж) назви взуття (*в сафановых чоботех, чоботи чирвоئی*); з) назви прикрас (*перстьнева два золотих, ланцушокъ сръбрѣнный*); и) назви продуктів, страв і напоїв (*мука пшеенична, свижина, риба, могорич, пиво, горѣлка вареная з медом*); і) назви рослин (*жито, орѣхи, просо*); ї) назви знарядь праці, їхніх частин, різних пристосувань (*їстик; лопата; сокира*); й) назви транспортних засобів, реманенту (*возъ, подвода, хомут*); к) назви грошових одиниць (*гроши, злотий, талар, пят золотих копѣюкъ, золотий чех, осмакъ*); л) назви зброї (*шабля под сръбромъ, ножни на сафанъ под сръбром*); м) назви часових одиниць (*дѣня шестого, два мѣсяца, презъ пять лѣтъ, пятим разомъ, на сихъ днех, предъ Покровою Прстой Бѣци, четвертой недѣли, в лѣтѣхъ шести*); н) назви одиниць міри (*меду кгарниці, меду глекъ, кухву, сажонъ, копицу, в пятидесяти копахъ, полукопокъ, по подмѣха, по клуньку, мѣхъ*); о) ненормативна лексика (*псяя борода, нецнота, злодѣй*); п) власні назви, зокрема імена, а також прізвищеві назви, які перебували в процесі становлення²⁰, і географічні назви (*Агафия Захаріха, Алексѣй Матвѣевич (Алексѣй Матвѣенко), Параска Гаврилиха (Параска Кручиха), Будица (Великі Будица), Кужули (Кзуджули, Кужули), Соколий байрак*);

2) простежити контакти з представниками інших народів, через зафіксовані іншомовні запозичення, зокрема: а) полонізми: *забойца* (пл. zabójca) «вбивця», *квалт* (пл. gwałt) «гвалт», «згвалтування», *малжєнський* (пл. małżeński) «подружній», *нецнота* (пл. niecnota) «негідник, негідниця», «нероба», «безчесний», *совито* (пл. sowite) «особливо, окремо», *цнотливо* (пл. cnotliwie) «добродібно»; б) латинізми: *акт* (лат. actus) «документ», *антецессор* (лат. antecessor) «попередник», *армата* (лат. armata) «гармата», «артилерія», *атєстация* (лат. attestatio «свідчення, підтвердження») «відгук», «характеристика», *целія* (лат. cella) «келія», *квєстия* (лат. questio) «допит», *квѣтація* (лат. quitantia) «письмове підтвердження»; в) германізми: *війт* (н. Voigt) «керівник місцевого (міського або сільського) управління чи самоврядування в середньовічній Німеччині, Литовському князівстві, Польщі, Україні (в XV — XVIII ст.)», «сільський староста», *гантар* (н. Heften) «майстер, що вишиває золотими чи срібними нитками», *крєс* (н. Kreis) «межа, кордон, кінець», *кухва* (н. Kufe) «бочка», «глек», *кушнір* (н. Kürschner) «кожухар»; г) грецизми: *афедронь* (др. ἄφεδρών) «туалет», *ієромонах* (гр. Ἱερομόναχος) «чернець у сані священика», *ієумен* (гр. ἱεροῦμενος «той, що веде, йде попереду») «сан ченця, наступний після ієродиякона та ієромонаха», «у православної церкві — настоятель монастиря, голова Духовного собору»; ґ) унгаризми: *бекеша* (уг. bekecs, можливо, через польську) «чоловічий верхній теплий одяг старовинного крою з брижами в стані»; е) тюркізми: *габа* (тур. aba) «турське сукно білого

¹⁹ Москаленко Л. А. Ідентифікація осіб жіночої статі в «Актових книгах Полтавського полкового суду» (1683–1740 рр.) // Мовознавство.— 2009.— № 6.— С. 32–42; Москаленко Л. А. Ідентифікаційні формули на позначення осіб в Актових книгах Полтавського полкового суду (1683–1740) // Наук. чит., присвячені пам'яті канд. філол. наук, старшого наук. співробітника Інни Петрівни Чепіги.— К., 2011.— С. 128–135; Москаленко Л. А. Ідентифікація осіб чоловічої статі в «Актових книгах Полтавського полкового суду» (1683–1740 рр.) // Мовознавство.— 2011.— № 3.— С. 50–65; Москаленко Л. А. Назви осіб за родом діяльності в «Актах (протоколах) Полтавського полкового суду» (1683–1740 рр.) // Нові дослідження пам'яток козацької доби : Зб. наук. статей.— К., 2012.— Вип. 21.— С. 266–273; Москаленко Л. А. Ідентифікатори осіб в українському судочинстві : На матеріалі «Актив (протоколів) Полтавського полкового суду» (1683–1740 рр.) // Там же.— К., 2013.— Вип. 22.— С. 216–222; Москаленко Л. А. Полкова старшина в «Актах (протоколах) Полтавського полкового суду» (1683–1750 рр.) // Там же.— К., 2014.— Вип. 23.— С. 461–470.

²⁰ Москаленко Л. А. Прізвищеві назви в Актових книгах Полтавського полкового суду (1683–1740 рр.) // Там же.— К., 2009.— Вип. 18.— С. 325–330; Москаленко Л. А. Словотвір українських прізвищевих назв в «Актах (протоколах) Полтавського полкового суду» 1683–1740 рр. // Там же.— К., 2010.— Вип. 19.— С. 409–416.

кольору», *канчук* (тур. *kançı*) «нагайка з переплетених ремінців», *кафтан* (тур. *kaftan*) «каптан, жупан, вид верхнього довгого одягу».

Пам'ятка засвідчує й оригінальні українські лексеми, які, можливо, виникли ситуативно: *пореп'яшиш* «завів овець у зарослі реп'яхів, через що їхня вовна увібралася в чіпкі суцвіття цих рослин».

Фразеологічні особливості пам'ятки полягають у регулярній фіксації сталих виразів різних стилів, зокрема офіційно-ділового (*а́кторская́ сторона* «позивачі»; *жалосливє скарги свой предложивши в тот способъ; По выслѣхан'ю о́ныхъ скаргъ; слодѣе, каран'я годные, мают сѣисены бѣти; маєт о́кѣтити' горло свое; платил выну належнѣю*) та розмовно-побутового (*розълучаючиc од тѣла* «помираючи»; *брехал, якъ неcъ* «неправдиво свідчив»; *пришовши к собѣ* «отямившись»; *И ножъ ... сам нѣкого не колотимет, если рѣка члѣвача не бѣдет ним справовати* «про необхідність відповідати за свої вчинки»; *на сюю дитинѣ зайшламъ* «завагітніла цією дитиною»), а також у ситуативно-контекстуально зумовленому поєднанні різних стилів у мові далеких від юриспруденції підзахисних або відповідачів (*вчинил мнѣ кзвалтом грѣхъ телесний* «згвалтував»). Для фразеологічної системи «Актів» характерна синонімія, зокрема дія зі значенням «помирати», має таку реалізацію: *свѣта пострадѣла, смертедне доконала живота своего, докоңчала живота своего, головою наложивъ, живот свой скончѣилъ, животом скончѣился, смѣть его постигла, Бѣд бѣшу отдалъ*.

Морфологічні особливості пам'ятки, зокрема досить одноманітний розподіл флективних формантів, свідчать про те, що мова пам'ятки не тотожна живому мовленню населення Середньої Наддніпрянщини XVII ст., що тут діють норми книжної, ділової мови. Однак і на цьому рівні в пам'ятці зафіксовано давні живомовні елементи, зокрема суфікс *-ус-* із пестливим значенням (*дѣдѣю*).

В «Актах» трапляються безсуфіксні іменники (*мѣх* «мішок», *ѣ хѣстѣ* «кухустці», *ѣл* «вулик», *двѣ грудѣ* «дві грудки»; речовинні іменники у формі множини (*много борошенъ* «багато пороху»); давні форми закінчень для іменників середнього й чоловічого родів у ор. в. мн. (*тими* *слова* «словами», *вози* «возами», *зд слѣшними знаки* «за слухними знаками»); форми двоїни (*двѣ парѣ, двѣ блаcѣ, двой пчолѣ*). Іменники на позначення істот у д. в. одн. мають закінчення *-ови* (*богови, доухови*) та *-еви* (*мжжеви, архшерееви, кесареви*) поряд із закінченнями *-у (-ю)*, які мають менше фіксацій (*архшерею, Богу, духу, кесарю, мужу*). Звертання мають форму кличного відмінка (*бабо, Мамко, Грицкѣ Коломийчѣ, мой братѣкѣ*).

В «Актах» зафіксовано форми найвищого ступеня порівняння прикметників, утворені від форм вищого ступеня за допомогою префікса *най-* (*найныжшии, найповолнѣйшии, найменшии*), однак трапляються також форми найвищого ступеня, що утворені від звичайної форми прикметника шляхом додавання префікса *най-* (*найнижние слуги*). Широко представлено присвійні прикметники із суфіксом *-ськ-*: *тестевский* «тестів» (*д мед, що мѣю в себе, мой власный и тестевский*).

Оскільки числа в тексті досліджуваної пам'ятки записувалися переважно словами (зрідка — арабськими цифрами²¹), є можливість детально дослідити й числівникову систему, яка існувала в охопленому пам'яткою регіоні. В «Актах» засвідчено власне-кількісні числівники в різних відмінкових формах і різному

²¹ Останнього дослідника палеографічних особливостей В. В. Панашенко не помітила (див.: *Панашенко В. В.* Знач. праця.— С. 62).

графічному й структурному оформленні на позначення: 1) одиниць (*одний, едень, една, едно, два, двѣ, три, чотири, чтири, пѣт, шестъ, осмъ, осмъ*); 2) десятків (*десять, двадцат, тридцат, сорокъ, пѣтдесѣт, осмъдесѣт*); 3) десятків з одиницями (*одинадцѣт, тринадцѣт, чотирнадцѣт, поддесѣтанадцѣт* («п'ятнадцять»). До числівників на позначення чисел другого десятка належать також неозначено-кількісний числівник *кидканадцѣт*. Поряд із нормативними з теперішнього погляду назвами чисел другого й наступних десятків з одиницями (*двадцѣт пѣт*) часто трапляються форми, у яких назви десятків поєднані з назвами одиниць (від однієї до дев'яти) єднальним сполучником *і* (*и, і*) (*двадцѣт и двѣ, тридцѣт и пѣт, сорокъ и трое*); 4) сотень (*шестсотъ*). Зрідка зустрічаються відмінкові форми, у яких обидві частини складного числівника відмінюються, напр.: *в пѣтидесѣти копах* (м. в.).

Серед числівників зафіксовано також збірні числівники, що мають давню форму середнього роду (*двоѣ, двоѣи, двоѣ*), а також утворені від кількісних числівників за допомогою суфікса **-ер(о)** (*четверо, пѣтеро, шестеро, десятеро, шестеронадцѣтеро, двадцѣтеро, тридцѣтеро и четверо*). Пам'ятка засвідчує також дробові квантитативи з елементом **пол-** (**пов-**), напр.: *полтора, полтори, повпяти, полтораста*.

Порядкові числівники, утворені від назв одиниць, десятків, сотень і тисяч, переважно не відрізняються від сучасних українських літературних або діалектних форм: *перѣша, друга, вторий, третій, четвертий, шестого, сѣмого, осмого, дванадцѣтый (вторийнадцѣт), чотирнадцѣтого (в ... чотирнадцѣтом* (м. в.), *двадцѣт третего, двадцѣт сѣмого, сѣмъдесѣт третого, на сто двадцѣт девятом, тысяча шестсотъ осемдесѣт четвертого*. Однак зустрічаються й паралельні форми, у яких змінює флексію лише перша частина складного числівника, напр.: *четвертогонадцѣт, пѣтийнадцѣт, осмийнадцѣт, девятогонадцѣт* (р. в.), *в третомнадцѣт* (м. в.).

Пам'ятка засвідчує існування специфічних позначень кількості, які утворені сполученням займенника *сам* із числівником чи словом на позначення кількості (*самотрѣт, самочвѣртъ*). Імовірно, що *сам* називає одну особу, а кількісний числівник або слово на позначення кількості — загальну кількість осіб (разом із цією особою), які виконували певну дію: *ти самочвѣртъ с прибѣшами в купца Краснокутѣкого орѣхи з воза викралисте* (тобто особа, названа займенником *ти*, була четвертою у групі осіб); *Супрунь, Мануїловъ овчѣр, самотрѣт викрал комору Наумову* (тобто *Супрунь* був третім у групі злодіїв).

При вираженні приблизної кількості числівник займає постпозицію щодо іменника, який називає об'єкт кількісного вимірювання. І в пост-, і в препозиції щодо іменника перед числівником часто є прийменники *зо, зъ, с*: *взяли в него... грушъ вѣдѣръ зо двѣ, вкрадено с полтора стога*. Для позначення кількості використано також іменники *пара, чверть*: *пара волѣв, бочки чверть*. Числівник *един* часто використовується зі значенням «цей», а числівник *другий* — зі значенням «той», «інший»: *Теды панъ сотникъ еднѣх за Днѣпром, а другѣх наводѣ половѣд*.

Живомовні форми надзвичайно продуктивно представлені в дієслівній системі пам'ятки. У формах інфінітива переважає суфікс **-ти** (*кричати, взяти, вѣтъкати*), суфікс **-тъ** має одиничні фіксації: *признатъ*. Частка **-ся** в дієслівних формах частіше стоїть у постпозиції, препозитивна позиція трапляється рідко: *гдѣ бы ся тоѣ стало; сѣѣ трафило*. Характерною ознакою вживання дієслів є форми минулого часу (з колишнього перфекта) із залишками колишнього дієслова *быти* в теперішньому часі: *выѣшолемъ, пошолемъ, велѣѣсимо вписат*,

пили же смо там и могорич. Частотними в пам'ятці є також дієслова давноминулого часу (*кѣчовѣвали, ношовавѣ, возжовавѣ, сижѣдавѣ, ходив бувѣ*), що називають багатократно повторювані в минулому дії.

В «Актах» дуже продуктивно (в усіх стильових виявах) використано активні дієприкметники: *бѣсѣдуючий, жалуючая, знаючийся, застаючая, мешкаючий, найдуючихся, подпиваючий, опѣваючий, тулючогося, подковникуючий, ночуючий, частуючий, розумѣючий, спадаючий, даючое*. Окремі українські граматики заперечують (досить непереконливо) їхнє право на функціонування в літературній мові. Однак активні дієприкметники, закономірно виникнувши й розвинувшись у живому мовленні, безперечно, мають право на функціонування в сучасній українській мові (у тому числі й у літературній її формі). Пасивних дієприкметників зафіксовано в «Актах» значно менше: *речених, заплачона, засланим, подпилими, подоїзреннимъ*.

В аналізованій пам'ятці досить часто трапляються дієприслівники недоконаного виду, утворені за допомогою суфікса *-учи* (*тягнѣчи, пѣчѣчи, идѣчи, плачѣчи*), і дієприслівники доконаного виду, утворені за допомогою суфікса *-вши* (*выслушавши, предложивши, позачинявши, скончивши, ставши*). Дієприслівники в «Актах» рідко виступають як одиничні, частіше вони формують дієприслівникові звороти (*бѣзучи с току, говорил; не могѣчи догнати, вора чалисѣ назад*). Дієприслівники доконаного виду часто використовуються з постфіксом *-ся*: *схилившись, постановившись, повернувшись, збавившись*.

У пам'ятці засвідчено предикативи на *-но* (*вигрушено, обвинено, приведено, не знайдено, вкрадено, огляжено, ловлено*) і *-то* (*взято, збыто, вибито, розбито, добуто*).

Прислівники «Актів» мають переважно кінцевий формант *-є* (*добровольє, жалосливє, килкокротнє, марнє, плачливє, правдивє, смертєднє, сполнє, явнє, яснє, немилостивє, непокєднокротнє, своявольнє, покорнє, цнотливє*), формант *-о* трапляється рідко (*тыраньско, волно, нечасто, тайно, заєдно*); ще рідше зустрічаються прислівники з формантом *-ѣ* (*кгорѣ* «вгору»; *покѣѣ* «разом»; *втроѣѣ* «утрѣох»; *вѣсвѣтѣ* «насвітанку», *наопслѣ* «після», «пізніше»), а також прислівники з формантом *-и* (*нѣши* «пішки») та прислівники способу дії, утворені за допомогою префікса *по-* та суфікса *-у*: *по-приятєдскѣ*. Зафіксовано двокомпонентні прислівникові форми: *теперь тєды, потом тєди*. Трапляються діалектні форми прислівників: *тута* «тут». Зафіксовані в досліджуваній пам'ятці прислівники допоможуть мовознавцям простежити формування прислівникової системи української мови, зокрема й прислівників, похідних від прийменникових конструкцій²².

Синтаксичні особливості пам'ятки найвиразніше виявляються в синтаксичних функціях і семантиці прийменникових і безприйменникових конструкцій²³.

Так, конструкції з прийменниками *для* (*задля*) + р. в. мають значення мети (*для памяти єст записано; велѣлѣ за собою ити задля ульєвѣ*), причини (*ледвє слово промовит задля болєсти великой*); конструкції з прийменниками *межи* (*промежѣ*) + ор. в. — значення місця

²² Москаленко Л. А. Адвербіалізація прийменникових конструкцій в «Актах (протоколах) Полтавського полкового суду» (1683–1740 рр.) // Нові дослідження пам'яток козацької доби : 36. наук. статей. — К., 2011. — Вип. 20. — Ч. II. — С. 68–76.

²³ Див.: Москаленко Л. А. Прийменникові конструкції в Актівих книгах Полтавського міського суду 2 пол. XVII — поч. XVIII ст. (в + Р. в.) // Там же. — К., 2007. — Вип. 16. — С. 390–396; Москаленко Л. А. Прийменникові конструкції в Актівих книгах Полтавського полкового суду 2 пол. XVII — поч. XVIII ст. (в + З. в.) // Там же. — К., 2008. — Вип. 17. — С. 311–317.

розташування, перебування (*позналъ есмо межи Лесковими овцями свою овечку; той улий межи его пчолами не ест; промеж своими пчолами тих двоя пчол не становид*), місця виконання дії (*перевезлися... межи Переволочною и Орлом*); обмеження суб'єктів дії (*межя собою перемовилис*); конструкції з прийменниками *над* (*надъ, надо*) + зн. в. — значення способу дії (дія здійснюється всупереч) (*мешкаючи подтавские над заказъ ясневелможного добродѣя, его милости пана гетмана, и над розказанье наше пошли були потаємно до Сѣчи*); конструкції з прийменниками *над* (*надъ, надо*) + ор. в. — значення суб'єкта дії, суб'єкта, на користь якого бажано виконати дію (*просид над собою змилованья*); значення місця дії («зверху», «над») (*надо мною ставъ зъ рогатиною; видячи смертъ* («смертельну загрозу») *над собою*); конструкції з прийменниками *о* (*о*) + зн. в. — значення об'єкта дії (*пана упрошаем о науку; знаеш же Процик и о брату*); конструкції з прийменниками *о* (*о*) («про», «при», «біля», «у») + м. в. — об'єктно-означальне значення (*справа... о покраденью; справа... о проступствѣ; куплеце керунту... лежачого о мѣстѣ Полтавѣ*) та об'єктно-обставинне значення (*на ярмарку тутейшом о Воздвиженіи Честнаго Крста Гдндя; о пуццаню Спасовом, якъ панъ мой поехалъ; рокъ то будет о Стой Покровѣ*); конструкції з прийменниками *по* + р. в. — об'єктне, розподільно-кількісне значення (*не було бульше нѣчого: только по полмѣха яблукъ, овса по клуньку; мѣлисмо по колку овечатъ; взято за выну выщописанную од можнѣйших по пари волов, од инъших по коню, а од других по одному волу*); об'єктно-обставинне значення (*ходил потаємно до Сѣчи по рыбу; приѣхавши по просо; послали мя по пиво*) (мета); конструкції з прийменником *по* («після», «згідно з») + м. в. — обставинно-об'єктні відношення (*По всѣхъ тебѣ тыхъ доводах... смертедне казалисмо були зкарати; По квестии вынайшлисмо декретъ; По... мовѣ нашої одишол; зъброденъ Иванъ по сповѣды мѣтъ на горле скаранъ быти зятетъ иши* (час (об'єкт відліку часу) і причина); *по указу добродѣйском скаравши; я мѣ тые обручѣ по розказанью его понеслам къ дому; по розказаню господарском мусѣлам терпѣти* (причина, об'єкт причини); *ходил по погребу; по рѣкахъ, в лѣсахъ... людей мордуючи* (місце, об'єкт дії); *условне по своей воли мѣючи; по звичаю своему упоравши овечки* (спосіб дії); конструкції з прийменниками *про* + зн. в. — обставинно-об'єктне значення (*про память велѣлисмо записати*) (мета, об'єкт мети).

Подані приклади свідчать, що значна кількість прийменникових конструкцій успадкована сучасною українською мовою та її говорами, однак семантика деяких із них змінилася. У системі прийменникових конструкцій дуже розвинена синонімія: *которого у вязеньє давши — поданъ до вязеня — к вязеню зєставав*. Часто спостерігаємо фонетичну варіативність прийменників: *из — зъ — з, ик — ко*.

Синтаксис пам'ятки мав би стати предметом окремого дослідження. Значимо лише, що в пам'ятці зафіксовано як прості, так і прості ускладнені (однорідними, вставними, вставленими структурами) та складні синтаксичні конструкції. Однорідні члени речення (найчастіше підмети й додатки) закономірно ускладнюють синтаксичні конструкції пам'ятки: це перелік посадових осіб, які розглядають справу, перелік свідків, злочинців, різних недобрих учинків, речових доказів тощо: *ѿ Пилипскѣ — скатертї три, своѣй полотнѣ и кожохъ, одинъ габачъ*. Часто фіксуються дієприкметникові (*Таковыє проступцѣ, яко иіне злодѣе, каранья годные, мают сужены бути*) та дієприслівникові звороти (*Выслухавши скаргъ реченной служебници Ивановой Боговой, содомчика оного велѣли до вязенья дати, отложивши тую справу на дальшии час*). Надзвичайно поширені відокремлені прикладки: *Пред насъ, Петра Буцкого, судѣ подку Подтавского; Ивана Краснопереча, атамана городского; Маѣйма Петровича, войта; Процика Дмитровича, бурмистра*.

У пам'ятці досить часто зустрічаємо конструкції з прямою мовою, напр.: *тут Лукянъ, жадного выводу не даючи, такъ вырек: «А що, пнове, тайно мѣ то тие двои пчол в жито внѣсь, и нѣкто о том не вѣдалъ, бо южъ и житомъ были заросли, ажъ их знайшол Павло Андрущенко въ своємъ житѣ»*. Особливо виразно риси народної мови виявляються у відтворених писарем діалогах, які

переповідають учасники судового процесу: «Добри вечор». — *Одказано емѣ: «Здоровъ».* — *А онъ питаєт: «Чи дома Павло?».* — *Одказано: «Немаишь».*

У досліджуваній пам'ятці зафіксовано всі види зв'язку між частинами складних синтаксичних конструкцій: сполучниковий (сурядний і підрядний) і безсполучниковий, а також їхні різноманітні комбінації. Серед конструкцій, частини яких поєднані підрядним зв'язком, поширені складнопідрядні з підрядними з'ясувальними: *Теды питалисмо того Миска, овъчара, яким бы способомъ выкрали комору тыѣ выщреченныє овчари въ Наума Вѣдерка и чи видѣль онъ тоє своима очима;* з підрядними означальними: *Справа Івана Затури з товаришами его, которые побыли жону Василеву Гончаренькову у Павленкахъ тиранско, од якого бою она, небожка, другое недѣли смертедне dokonala живота свого;* з підрядними обставинними: *Коли би хто злодея прилично в себе ховал албо вѣдомост ѡ немъ мѣв, тогди таковий кождий... всю шкodu повинен платити (умови); Поки м я с твоєю сестрою не зналася, не чиниламъ тоєй злости (часу); Люде Лесковому овчареви вувци пригонили, жебы пась в одной ватазѣ (мети).* Живомовні риси на рівні синтаксису особливо виразні в зафіксованих писарями діалогах: *Который, запитавши мене: «Чи дома твой Іванъ?», я откажала: «Немаиш в домѣ, а хто до мене на ночь приїде, той ѡ переночѣ».*

Стилістичні особливості досліджуваної пам'ятки не відрізняють її від аналогічних пам'яток цього періоду. Як свідчать розвідки В. В. Панащенко, у XVII ст. писарі й канцеляристи користувалися під час складання текстів ділових документів термінологією, характерною для тогочасної української писемної мови. Наявні в ній давні традиції сягали русько-литовської актової мови з латино-польськими елементами. У всіх староукраїнських писемних пам'ятках уживалися стереотипні звороти і штампи, які надавали цим документам специфічного канцелярсько-ділового забарвлення. У багатьох документах помітне поступове звільнення української писемної мови від латино-польських конструкцій і зміцнення її народнорозмовної основи²⁴.

Визначальною рисою пам'ятки, як і будь-яких ділових документів, є кліше-штампи, що починають і закінчують документ, і кліше-штампи в текстовій його частині.

Композиційно структура актів майже однорідна. Справа найчастіше складається з: 1) вступної частини, що містить локативно-агентивну ідентифікацію учасників справи, її тематичне окреслення (*Справа Петрова, зятя Дмитрового, ивашковского, ѡ пополненю виетеченства з Тетяною Павловною, кумою его*), темпоральну локалізацію справи (*Року 1688, мѣсяця мая, ка [21] днѣя*) та локативно-агентивну ідентифікацію членів суду (*Пред нас Петра Буцкого, судѣ подку Полтавского: Ивана Красноперича, атамана городского*); 2) основної частини, у якій викладено суть справи та її розгляд (*Ставши очевисмо пред насъ, Іванъ Пушкаренко, атаманъ, с товариствомъ его, житєдми ивашковскими, подали намъ атєстацию, в такомъ способѣ написанную...*); 3) фінальної частини, яка містить відомості про вирок і покарання (*Мы теды, вислухавши всѣх тых доводов, а на скарги Василєви, вынайшлисмо Пилипаску вынъною быти якъ явную злодѣйку, приказуєм декретом нашим, абы, Василя упросивши, нагородила ему шкodu и всѣ выклады, на чом бы шкodoвал, при заплаченю выни пну*), а також локативно-темпоральні відомості про час і місце

²⁴ Панащенко В. В. Знач. праця.— К., 1974.— С. 27.

фіксації судового документа (*Справу сию велѣлисмо в книги мѣские подтавские вписати, що єсть вписано року и днѣ вишьположоного*).

Однак живомовні елементи є невід'ємною ознакою стилю пам'ятки. Це й емоційно насичені звертання (*злий сине, собако нечиста, враже нечистий*), й експресивна лексика (*нехай ѿна псѣ жона, а не минѣ*), і фразеологія (*Доведете ви мене лиха тими грошми; Й мовить Костина на атамана Гавриша, же «я, Гавришѣ, конечно мѣлем тобѣ смерть заподѣ[я]ти, и мѣв животъ твоѣ пороти и кишѣки твоѣ мотати*)).

Використані в «Актах» розділові знаки — крапка (зверху, посередині та внизу рядка), двокрапка (горизонтальна і вертикальна), трикрапка, чотирьокрапка (у вигляді точок у кутах ромба чи квадрата) — не вирізняють пам'ятку серед інших пам'яток цього періоду. Їхні типи і значення мали б стати предметом окремого дослідження.

Характер більшості помилок, яких припускалися писарі, такий²⁵: пропущено або недописано в слові літери (*зацни[хъ]; [м]ногих, викинд[е]*); пропущено в реченнях слова (*и мене [просила]*)²⁶; повторено букви, слова чи склади (*двадцяттеро, такъ такъ; Алеѣандрендренкова*); написано зайві літери (*Тютюнникъ*); 4) замість потрібної літери помилково написано іншу літеру (*неѣ «без»*).

Справи в підготовленій до видання пам'ятці подано в тому ж порядку, у якому вони містяться в книзі. У квадратних дужках перед кожною справою проставлено її номер, а після нього — дату слухання і назву.

До тексту «Актив» додано Передмову, Показчик іменний, Показчик географічних і деяких інших власних назв із повною паспортизацією та принагідними історичними й географічними коментарями, Словник малозрозумілих слів, Зміст. Текст пам'ятки супроводжують посторінкові коментарі.

Мова «Актив», яка закономірно відображає один із часових (1683–1750 рр.) і просторових (переважно Полтава й навколишні містечка та села, що здебільшого належали до Полтавського полку) зрізів української мови в різностильових виявах (від офіційно-ділового до розмовно-побутового), є надійним джерелом дослідження історії української мови та історії українського народу. Підготовлена до видання пам'ятка²⁷ має особливе значення для дослідження процесу зближення книжного й народнорозмовного різновидів української мови. Її тексти містять достовірний матеріал для з'ясування особливостей історичного розвитку української мови на всіх рівнях.

Однак паралельне подання в підготовленому до друку виданні матеріалів «Актив (протоколів) Полтавського полкового суду» (цифрові фотокопії + метаграфований текст), яке стало можливим завдяки сучасній техніці й поліграфії, значно більше прислужилося б вивченню українського скоропису останньої чверті XVII — середини XVIII ст., що має важливе значення у зв'язку зі зростаючими потребами різнопланових наукових досліджень рукописних документів, а також із необхідністю теоретичних узагальнень у вивченні розвитку українського письма; позбавило б упорядника від коментування палеографічних особ-

²⁵ Помилки в тексті пам'ятки прокоментовано в посторінкових виносках.

²⁶ У цьому фрагменті у квадратних дужках подаємо відновлені нами букви і слова, які писар недописав.

²⁷ Підготовку до видання здійснено за правилами видання пам'яток подібного типу (див.: *Пецак М., Русанівський В.* Правила видання пам'яток української мови.— К., 1961.— 84 с.; *Німчук В. В.* Правила видання пам'яток, писаних українською мовою та церковнослов'янською української редакції.— К., 1995.— 34 с.)

ливостей пам'ятки. На жаль, нам поки що не вдалося реалізувати такий проект, тому пам'ятка традиційно побачить світ у вигляді транслітерованої копії.

L. A. MOSKALENKO

«ACTS (PROTOCOLS) OF THE POLTAVA REGIMENT OF THE COURT» (1683 — 1750) — THE MONUMENT OF THE UKRAINIAN LANGUAGE

The article is devoted to the paleographic analysis, phonetic, lexical, morphological, syntactic and stylistic features of one of the monuments of the Ukrainian language of the Cossack era — «Acts (protocols) of the Poltava regiment of the court», as well as the rationale for the publication of this monument to explore not only the history of the Ukrainian language, but also the history of Ukraine for almost 67 years from 1683 until 1750.

Keywords: act, landmark, Poltava regimental court, paleogeographic, phonetic, lexical, morphological, syntactic and stylistic features, the history of language, history of Ukraine.